

TARNAI ANDOR: „A MAGYAR NYELVET ÍRNI KEZDIK”

Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp. 1984. Akadémiai K. 345 l.

Tarnai Andor könyve – az első, de avatott tollal írt sajtóvisszhangok is egyetértettek ezzel – kétségkívül új korszakot jelent a régi magyar irodalomról alkotott ismereteink terén. Irodalmi vagy művészeti múltunkkal foglalkozó diszciplínákban a „korszakalkotó”-nak általában egy-egy új, jelentős emlék előkerülését, az ilyen emléket bemutató tudományos monográfiát szoktuk minősíteni. Szögezzük le: ebben az esetben nem erről van szó. A könyv egyetlen új felfedezésről sem számol be. A minősítő jelző most kétféle más aspektusból fakad. Az egyik az – és ez azért kívánczik előre, mert a régi magyar irodalomtörténeti vizsgálódások terén egyedülálló – hogy egy irodalomelméleti szempontnak következetes, de körültekintő alkalmazása új megvilágításba helyezte a Mohács előtti, a reneszánszt megelőző és vele párhuzamos magyar irodalmi életet és annak produktumait. A magas fokú minősítés másik oka maga az eredmény.

A kötet kiindulását jelentő teoretikus szempont kidolgozása és alkalmazása az MTA Irodalomtudományi Intézetében folyó tudomány- és kritikátörténeti kutatások során fogalmazódott meg, amelyekről csaknem tizenöt évvel ezelőtt éppen Tarnai Andor számolt be (Magyar Tudomány, 1971, 580–583). Az itt ismertetésre kerülő könyv, az „Irodalomtudomány és kritika” sorozat első kötete, akkor már javában készült, hiszen 1976-ban – mint ezt az előszóból megtudjuk – már készen is állt. Nyolc év telt el, amíg megjelent. Az alcímben szereplő *irodalmi gondolkodás* próbálja magyarul visszaadni a szóban forgó irodalomelméleti terminust, amit franciául *critiquenek*, angolul *criticismnek* neveznek, de amit a szó magyar változata: kritika, nem fed. Ez ugyanis nálunk bírálatot jelent, míg az idegen nyelvű terminus az olyan fogalmak, eszmék, rendszerek meglétét, ill. vizsgálatát jelenti, amelyek az irodalmi műben ábrázolt va-

lósággal foglalkoznak „s a voltaképpeni irodalom... fölött egy második közeget, teoretikus szférát alkotnak” (Tarnai, Magyar Tudomány, 1971, 581.l.). Ehhez a megfogalmazáshoz az egész vállalkozás megértésének érdekében még csak annyit érdemes hozzátennünk, hogy az „irodalom” is, amelyhez ez a teoretikus szféra kapcsolódik, nem a belletrisztikát, hanem a korszak egész literatúráját, az okleveles gyakorlaton kívüli írásbeliségét jelenti.

Nem állíthatjuk, hogy e teoretikus szféra létének tanújeleivel, egyes auktorok, kompilátorok, fordítók mesterségével kapcsolatos elszórt megjegyzésekkel ne foglalkozott volna eddig is a magyar irodalomtudomány, de ezek összefoglaló vizsgálatának, rendszerezésének lehetősége a magyar medievisztika részéről még csak fel sem merült. Ennek az első rendszerezési kísérletnek a során (Tarnai nem győzi hangsúlyozni vállalkozásának kísérlet voltát) megfogalkozódik és a feltárható szűkös anyag alapján választ kap egy sor lényeges összefüggés és kérdés mint pl. az, hogy a magyar írásbeliséget hordozó literátus réteg műveltségi köre, produktumaik, azok fennmaradásának körülményei csak akkor mérhetőek fel adekvát módon, ha tisztában vagyunk a mecénási, olvasói elvárásokkal, az irodalmi konsumpció feltételeivel és szükségleteivel, a szóbeliségnek és az írásbeliségnek, a latinitásnak és az anyanyelvűségnek ezeken a szükségleteken alapuló kapcsolataival. Nem posztulálhatunk pl. nálunk ezek figyelembevétel nélkül egy absztrakt „európai műveltségi színvonalat”, és – ha ezt nem tudjuk megfelelő termékekkel dokumentálni – nem helyezkedhetünk arra az álláspontra, hogy ezek az emlékek sanyarú történelmi körülményeink következtében elvesztek. Az említett – és bizonyára még néhány nem említett – feltételtől, valamint természetesen a véletlentől is függött, hogy egy, a szóbeliség fokán ismert, használt szöveg megtalálta-e a pergamen felé ve-

zető utat vagy sem. S ha megtalálta, mi lett vele? Tudjuk, hogy fennmaradt, viszonylag nagyon késői krónikaszövegeinkből ki lehetett mutatni szórványokban a különböző korai rétegeket, amelyeknek teljes szövegtanúi éppen a nagyon rövid ideig ható mecénási-olvasói elvárások szétfoszlásával nem maradtak fenn. Vagy Szent Istvánnak az alapimádságok megtaníttatására vonatkozó előírásának hatása – Tarnai következtetései szerint – úgy látszik, csak a szóbeliség szintjére terjedt ki, nem úgy, mint Nagy Károly 789-es hasonló értelemben rendelkező kapitulárájának eredménye, amelynek nyomán a germanisztika vagy fél tucat karoling korra visszamenő, írásban fennmaradt ófelnémet Pater noster-fordítással foglalkozhat. A korai szóbeli Miatyánk-hagyományok makacs antikizáló hatását azonban XV–XVI. századi kéziratokban is kimutatja Tarnai.

Sokkal bonyolultabb a helyzet a magyarországi prédikációs gyakorlat terén, amely kétségkívül évszázadokon át a legszélesebb körben és a leggyakrabban „fogyasztott” irodalmi termék volt. A prédikáció műfajával, „irodalomelméletével” sokat foglalkozik a szerző, hiszen itt az *ars praedicanđik* útmutatásaihoz lehet az itt-ott elejtett mesterségbeli megjegyzéseket és a gyakorlatot mérni. Nagy kár, hogy a Michael de Hungariának tulajdonított elméleti munkáról be kellett bizonyítania Tarnainak, hogy annak mint kölni dominikánus kompilációnak semmi helye a magyar kritikátörténetben (ItK 1979, 657–669. l.). A műfaj magyarországi kezdetei kétségkívül a térítés korára nyúlnak vissza. Gellértnek és papjainak prédikálniuk kellett. Véletlenül köszönhetjük – a szöveg fennmaradása is „véletlen” –, hogy néhány éve, Tarnai könyve ekkor már régen a kiadónál pihent, egy karlsruhei kódexben Felix Heinzer egy Gellértnek tulajdonított és a stílusvizsgálat alapján valóban tőle származtató homiliatöredéket talált. A Südost-Forschungen lapjain 1983-ban megjelent cikknek – ahogy látom – Magyarországon még nem volt visszhangja. Hogy a hitelesség kérdését stílusvizsgálattal lehetett eldönteni, már magában is meglepő. Ez annyit jelent ugyanis, hogy Gellért nemcsak bakonybéli magányában, egy Magyarországon akkor fel nem telezhető magas színvonalú olvasóközönség számára írta a Deliberatiókat, hanem ugyanezt a literatúraszintet képviselte beszédeiben is, amelyeknek pedig csak az lehetett a feladata, hogy térítést végző papjai magyar nyelvű exhortációihoz „tolmácsolandó” nyersanyagot szolgáltatassanak. Mindebből persze sem-

miféle következtetést sem vonhatunk le az elhangzott magyar térítőbeszédek felépítésére és stílusára vonatkozólag. A prédikáció – Tarnai terminusát használva – „nyílt” szöveg volt, szemben például a Miatyánk és más bibliai textusok „zárt” szövegével. Arra azonban következtethetünk, hogy e beszédek közvetlen mintája és felhasznált forrásanyaga a kor katechetikai irodalmának legmagasabb szintjét képviselte hazánkban e súlyos belpolitikai feszültségekkel és fegyveres hatalmi harcokkal terhes évtizedeiben. Hasonló következtetéseket vonhatunk le a tatárjárás utáni évtizedekben a – ma már nagy valószínűséggel állíthatjuk – Magyarországon használt Leuveni kódex prédikációs anyagának elemzéséből. A kéziratot használó, bővítető magyar dominikánusok koruk sermoirodalmának legjavát tartották kezükben, sőt saját latin kompilációikban fel is használták. A nívós erudíció képviselő ismeretanyag – ez azonban nem vonatkozhat pl. eo ipso a spekulatív teológiára is – tehát adva volt a 11. sz. elején és a 13. század második felében hazánkban (bár lenne elég adatunk hozzá, hogy ezt általános érvényűnek mondhassuk ki!). A második esetben azonban már pontosan arra is találunk bizonyítékot, amit Tarnai a XV–XVI. századra vonatkozóan megállapított. A Leuveni kódexben két – ekkor még talán élő, vagy éppen elhunyt – neves szerző műveiből (Aldobrandinus de Cavalcantibus és Stephanus de Borbone) egy magyar kéz által kompilált sermo mellé írt magyar színtagmák ugyanis nem „glosszák” mint ezt a korábbi szakirodalom hitte, hanem minden valószínűség szerint egy anyanyelven mondandó prédikációhoz feljegyzett gondolatok, amelyeknek megfelelője nincs meg a latin szövegben, csak téma szerint kapcsolódnak hozzá, és a szóbeliség szintjén ismert anyanyelvi vonatkozásrendszer felidéző „stichwortok”-ként kerülhettek a latin sermo mellé. Mindezt azért tartom említésre méltónak, mert Tarnai ezekről a még publikálatlan eredményekről nem tudhatott, de egy elmélet helyességét az újonnan előkerült adatokkal való megegyezés igazolja a legfényesebben. Az anyanyelvű prédikáció tehát az Árpád korban is „nyílt szöveg” volt, a latin literatús erudíció és a magyar szóbeli gyakorlat ötvözte. A „tolmácsolás” Tarnai nyelvhasználatában ezt a latin felé zárt, de az anyanyelvi szóbeliség felé nyílt szövegalkotást jelenti. A Leuveni kódex említett sermójában előbb latin literatúra érintkezett latin literatúrával: a kompilátor pontosan másolta a latin forrásokat. Az új kompiláció,

amikor már leírták, ugyancsak literatúrává vált, bár Tarnai is hangsúlyozza, hogy a latin élőbeszédben elhangzott sermo sem felelhetett meg mindenben az erudíció követelményeire szabott textusnak. A magyar prédikátor azonban még sokáig nem köthette beszédjét „literatúrához”, mert a gyakorlat (a „tolmácsolás”) ezt az irodalmi műfajt (értsd: leírt textust) sokáig nem hívta életre. A szöveg nyíltságára a latinításon belül is hoz példát Tarnai könyve, s ennek fényében érdemes lenne ennek a műfajnak magyarországi fejlődés- és hatástörténetét is újból áttekinteni. A legendákról van szó, amelyek keletkezésükkor – főleg királylegendáink esetében – nagyon is konkrét célok szolgálatában álltak, de e célok időszerűtlenné válásának és a prédikációs gyakorlattal, tehát a szóbeliség szférájával való érintkezésüknek köszönhető nyitottságukat. Ezt igazolja a Szelestei N. László által a közelmúltban publikált László-legenda változat. (Magyar Könyvszemle, 1984) és illusztrálja az a három, Árpád-házi királyainkról szóló, eddig ismeretlenül maradt, 1300 körül készült sermo, amelyeket hamarosan bemutatathatunk.

Ezek a további kutatás által hasznosítandó szempontok, valamint a könyv többi tanulságos megállapítása a latin és a magyar irodalom együttműködéséből adódik. Az eredmények valósággal provokálják a középkor idegen nyelvű nemzeti irodalmainak magyar művelőit, hogy ebbe az összenézésbe bevonják mindazokat a műfaj- és eszmetörténeti, olvasó- és intézményszociológiai, valamint műinterpretációk során kikristályosodott filológiai eredményeket, amelyek az utóbbi 20–25 évben szinte forradalmasították a középkori germanisztikát vagy romanisztikát.

Nagyon izgalmas és termékenynek ígérkező feladat volna pl. mindezeknek fényében megvizsgálni krónikáinknak „fegyverrel megszerzett ország”-topozát, amiben Tarnai, egyetértve az eddigi magyar szakirodalom megállapításaival, a kardforgató nemességnek – a köznemességnek is – társadalmi-politikai elismerését, vagy elismerését látja. A fegyverténynek mint érdemnek a hangsúlyozása csak egyik megnyilatkozása annak a társadalmi törekvésnek, amelyet pl. a német miniszteriális réteg folytatott saját gazdasági, szociális és jogi „felértékelése” érdekében. E bonyolult, részben a királyságtól és a főnemességtől is pártolt, sőt kezdeményezett folyamatnak (ami aztán kicsúszott a vele manipulálni igyekvő fejedelmi-főnemesi kontroll alól) olyan terminológiai, irodalmi, sőt életfilozófiai, esztétikai

fegyvertárát mutatta ki az utóbbi negyed évszázadban a germanisztika, amelybe pontosan beilleszthetők bizonyos krónikáinkban megfogalmazódott passzusok, csak nálunk inkább a rendi kereteken belül maradó társadalmi mozgások szolgálatában álltak.

Hasonlóan, egy-egy irodalomelméleti, vagyis az írói-fordítói mesterséggel kapcsolatos terminus bevezetésére, használatára is találhatunk analógiákat más irodalmak kritikátörténetében. A Székelyudvarhelyi kódexben a bibliai Judit könyvét – tudjuk – Nyujtódi András tette át magyarra a hősnővel egy nevet viselő húga számára, megjegyezvén, hogy nemcsak szóról szóra, hanem értelem szerint is végezte a fordítást. Ugyanígy fogalmazta meg ezt a fordítói követelményt, igent Nyikolaus von Wyle is (wort üz wort – sinn üz sinn). Népszerű stílusának paraszti voltáért pedig Nyujtódihoz hasonlóan kér elnézést Johannes von Tepl művét kísérő (latin) ajánlólevelében. A megfelelések minden bizonnyal nem magyarázhatók egyenes vonalú, közvetlen hatással, csak felhívják a figyelmet arra, hogy ezekben az esetekben is literatortopozokról van szó, amelyek a magyar alkalmazó műveltségére utalnak.

Középkori irodalomtörténetünk azonban nemcsak tovább épül Tarnai Andor könyve segítségével, hanem e könyv megjelenése után sok mindent le is kell majd bontani e diszciplínában. Sok mindent, ami ingatag alapokra épült. A könyv nagyon mértéktartóan, nagyon kíméletesen végzi el ezt a statikai vizsgálatot, mint pl. a khiliazmus magyarországi hatása, a devotio moderna „forradalmisága”, a hazai beginizmus szerepe esetében. Sokszor csak a jegyzetapparátus teszi ki az eddigi tetszetős eredményekkel kapcsolatos kérdőjeleket.

Mindezzel nem nyújtottam Tarnai Andor könyvének szokásos értelemben vett „ismertetését”. Ezt a könyvet ugyanis nem lehet úgy bemutatni, mint – mondjuk – egy korszakmonográfiát. A mutatókat leszámítva három- és negyedszáz lapnyi kötetnek több mint harmadrésze – és rendkívül fontos része – jegyzet, amely három részben, függelékként kapcsolódik a főfejezetekhez. A maradék 200 lap 48 külön, egy, két, sőt három alcímet is viselő szakaszra oszlik. Ezek a részek, bár a könyv lényegében kronológiai sorrendben halad, olyan bonyolult, de a tárgyalt anyag által indokolt gondolati transzmissziós rendszerekkel kapcsolódnak egymáshoz, hogy az a mű lineáris ismertetését szinte lehetetlenné teszi. Egy-egy műfajjal,

mondjuk a prédikációval kapcsolatos megállapítások pl. több tucat helyről szedhetők össze, minthogy Tarnai nem szokványos irodalom- vagy műfaj történetet írt. Ezért választottam a kötet bemutatásának azt a módját, hogy annak néhány megállapítását saját kutatási területem eredményeihez és nyugtalanító hiányaihoz mér-

tem, és örömmel vehettem tudomásul, hogy azokat igazolja, emezeket pedig majd segít megszüntetni. E kor irodalmának művelői közül – azt hiszem – sokakat indít még hasonló eljárásra ez a könyv, és ez lesz legfőbb haszna.

Vizkelety András

BÉL MÁTYÁS: HUNGARIÁBÓL MAGYARORSZÁG FELÉ

Válogatta, a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt írta: Tarnai Andor. Fordította: Déri Balázs, Donáth Regina, Tarnai Andor. Bp. 1984. Szépirodalmi Kk. 353 l. (Magyar ritkaságok)

A magyar tudományos közvélemény ha nem is mindig értékelte Bél Mátyás munkásságát egyenlő mértékkel, annak vitathatatlan kvalitásait soha nem vonta kétségbe. Történészek, irodalomkritikák, néprajzosok, nyelvészek, teológusok, földrajzosok egyaránt tudományáguk első, igazán jelentős képviselői között tartották számon Bél Mátyást, műveire gyakran hivatkoztak. Mégis a Bél Mátyás-kutatás szakértői elismerő és nagyrabecsülő véleményük mellett – épp a feladat nagyságának ismeretében – ódzkodtak attól, hogy belevágjanak egy Bél munkásságát összefoglalóan tárgyaló mű készítésébe vagy valamely nagyobb művének kiadásába. A nehézségeket és buktatókat nem ismerő, főleg vidéki levéltárakban és múzeumokban dolgozó helytörténeti-kutatók viszont e fontos forrás hiányát érezve, tiszteletreméltó bátorsággal és szívóssággal – ha nem is mindig tiszteletreméltó eredménnyel – sorra jelentették meg Bél megyeleírásait. A 60-as 70-es években Esztergom, Heves, Pest, Vas, Bihar, Tolna, Bács megye anyaga látott napvilágot. A hivatalos, központi kísérletek sorra csődöt mondtak. Az 1950-es években több nekirugaszkodás is történt, hogy az ELTE Néprajzi Tanszéke az MTA Történettudományi Intézetével közösen jelentesse meg Bél kéziratban maradt anyagának egy részét. Majd 1978-ban hangzottak el újabb javaslatok szintén forráskiadványok megjelentetésére, akadémiai közreműködéssel, a 300. évfordulóra készülve. Sajnos ez sem sikerült. A 300. évforduló jeles napjainak kellett eljőnni ahhoz, hogy legalább egy ilyen válogatás megjelenjen.

Tarnai Andor a kötet anyagának válogatója és gondozója nagyon jól mérte föl, hogy a magyar szakmai és érdeklődő közönségnek mindegyképpen olyan válogatott anyagra van szüksége, amelynek segítségével Bél munkásságát – a magas sokoldalúságában – átláthatják, másrészt egy

olyan kézikönyvet nyernek, amelyet a polcról bármikor leemelve, olvasmányos, jó fordításban készült munkaként használhatnak. Megkönnyíti ezt a rövid, de szakszerű életrajz és a művek keletkezését vázoló áttekintés.

Mindezek ismeretében talán nem tűnik közhelynek, ha azt mondjuk e kötet láttán, hogy hiánypótló. A kérdés legfőképpen az, hogy mennyire tölti be ezt a szerepet. Természetesen nem old meg minden gondot egyszerre. Bél óriási terjedelmű munkásságát egyetlen kötet nem is pótolhatja be. De a válogató legalább megpróbálta. Csak dicsérni lehet a szelektáló célkitűzéseit: olyan műveket közölni, amelyek a sokoldalú tevékenység majd minden oldalát feltárják – ráadásul ezek nagy része most jelenik meg először magyarul –, másrészt, hogy mi, az olvasók, ezek ismeretében „mint európai jelenséget és mint e jelenség hazai változatát, az adott történeti körülményeknek megfelelően próbáljuk megérteni, megértetni és megítélni”. Szerencsésnek mondható az a törekvés is, hogy lehetőleg egész műveket, önálló egységeket adjanak a kötetben. Képet kapunk a pedagógus és nyelvtudós Bélről éppúgy, mint a tudományszervezőről, a forráskiadványok szerzőjéről és az országleíróról. Minden bizonnyal külön kötetre volna szükség, hogy Bél levelezését – legalább válogatásban – az olvasó elé lehessen tárni. Úgy tűnik, a teológia az a rész, ami e kötetből hiányzik, de kétségtelen, hogy ez a témakör veszítette el leginkább aktualitását a mai közönség számára.

Megnyugtató módon vezet el bennünket Tarnai Andor tanulmánya a Bél nemzetiségét illető, – napjainkban egyes kutatók által sajnálatosan kiélezett – kérdés összetevőiben. Világosan megértheti a laikus is, hogy ezt a jellegzetesen XX. századi megfogalmazású – sovinizmustól nem mentes – problémafölvetést Bél korára és munkásságára visszavetíteni, azzal igazolni jelenlegi